

Az ésszerű és az ésszerűtlen minimum

NÁDAS PÉTER: ESSZÉK

„És ami nem bölcs, az ostoba? — kérdezte Diotima Szókratésztől. — Hát nem vetted észre, hogy van valami a bölcsesség és az ostobaság között? — Micsoda? — A helyes véleményalkotás, annak helyes indoklása nélkül — mondotta. Nem tudod-e, hogy ez se nem tudás — mert hogy is volna tudomány az, amit nem tudunk megindokolni? —, de nem is tudatlanság, mert hogy is volna tudatlanság, ami eltalálja a valóságot?”

„Egyetlen isten sem bölcselkedik, s nem is kíván bölcs lenni, mert már az: és senki más sem bölcselkedik, aki bölcs. De az ostobák sem bölcselkednek, s nem is kíván-

nak bölcsek lenni, hiszen éppen azért súlyos baj az ostobaság, mert az, aki se nem szép, se nem jó, se nem okos, azt képzelem, hogy mindez megvan benne a kellő mértékben. Aki ugyanis nem sejt, hogy bűjával van valaminek, az nem kívánja azt, amiről nem sejt, hogy biányzik neki. — Hát akkor kik a bölcselek, Diotima — kérdezte Szókratész —, ha se nem bölcsek, se nem ostobák? — Ez most már egy gyerek előtt is világos: a kettő között vannak, s közöttük van Erósz is. A bölcsesség ugyanis a legszebb dolgok közé tartozik, Erósz pedig a szépség szerelme, tehát szűkösképpen Erósz is a bölcsesség barátja, bölcselek, s mint ilyen, középen van a bölcs és az ostoba közt.”

Platón: *A lakoma*

I. Nádas Péter esszéiben otthonra találhat, akinek kedvenc évszaka az ősz, kitüntetett hangulata a mélabú és kedveli a bölcselek, tehát Erósztól ihletett, lélekmelengetően jelentéses beszédmódot. Először az *Emlékiratok könyvében* leltem rá erre a nyelvi közegre, majd — hosszú idő elteltével — most ismét, az esszék olvasásán. Amire az ember legelőször is felkapja a fejét, az a hangnem, a hangütés, a beszédmód. Olyan ember beszél, aki bíz a szavak jelentésében, s ezért kényesen megválogatja őket. Aki abból a feltételezésből indul ki, hogy amikor beszél, sérülékeny értékekkel van dolga, ajánlatos tehát az óvatosság. Aki tárgyát nem legyőzni, kigúnyolni, megsemmisíteni, bemocskolni, megalázni majd kiröhögni akarja, hanem megérteni. Aki a modernitás gyermeke, de *nem poszt-modern*.

A fűszöveg tömör, mindössze három mondat: „Elképzelünk egy olyan világot, amelyben bizonyos kritériumok alapján el lehetne választani a jót a gonosztól. Ezt az igényt megértem, mert én is elképzelek egy ilyen világot. De valamiért, s ez talán kikúrálhatatlan szakmai betegségem, inkább összefüggéseiben szeretem látni a dolgokat, s akkor már elég nehéz az ocsút a búzától elválasztanom.” Világos, tiszta beszéd. Nádas bíz az „erkölcsi világrénd” létezésében, ugyanolyan következtetésséggel, makacssággal, ahogy annak idején azt például Bibó István tette. De mivel Nádas par excellence esztéta, azaz a szépség szerelme, nála — Bibóval szemben — nem társadalom- vagy politikatudományi mű jön létre, hanem a szépség dicsérete, annak klasszikus, azaz görög formájában. Mégpedig több értelemben is. Az első, hogy mintha azonosnak tekintené a szépet a jóval. Mintha úgy gondolná, hogy aki a szépre törekszik, az, ha igazán jól csinálja, ha igazán mélyen átéli, valamiképpen a jóhoz is közelebb jut. A második, hogy mintha egész életműve annak a platonai felismerésnek a nagyszerű igazolása lenne, hogy „Lényegében a jóra és a boldogságra való vágyakozás nem más, mint nagy és fondorlatos szerelem (...) Erósz annak a vágya, hogy a jót örökre magunkévá tegyék.” (Platón *Összes Művei*, I. kötet, 992-993. o. Európa, 1984).

És van egy harmadik, az előzőekből adódó következmény is: a fiúszerelm előnyben részesítése. Platón így ír: „Mikor tehát valaki a helyesen értelmezett fiúszerelm által feljutott oda, ahol látni kezdi ezt a szépet, akkor kezd közeledni a célhoz. Mert ez a helyes út a szerelem ismeretéhez, akár magától megy valaki, akár más vezet oda: elindulni az itteni szépségektől s annak a végső szépségnek a kedvéért egyre magasabbra emelkedni, mint egy lépcső fokain, egy szép testről kettőre, s kettőről valamennyire, s a szép testektől a szép foglalatosságokra, a szép

foglatosságoktól a szép tudományokra, míg végül a tudományoktól feljut arra a tudományra, amely nem más, mint az önmagában való szépségnek a tudománya (...) Ha idáig eljutott az ember az életben, kedves Szókratész — mondotta Diotima —, csakis ha idáig az önmagában való szépség szemléletéhez eljutott, csak akkor érdemes élni. (...) Nem veszed-e észre, hogy egyedül annak, aki úgy nézi a szépséget, ahogyan nézni kell, sikerülhet nem csupán képmásait szülni az erénynek, hanem valódi erényeket, minthogy nem csupán képmásokkal érintkezik, hanem a valósággal? Aki pedig valódi erényt hoz világra és nevel fel, nem nyeri-e el az istenek szeretetét és — ha van ember, akinek ez lehetséges — a halhatatlanságot?" (1000-1001. o.)

Nádas alkotóereje ezekben a dimenziókban mozog. „Ha tehát csak a halálommal foglalkozom, mint ahogy praktikusán mással nem foglalkozom, akkor az élet legérzékibb területét sikerül kiragadnom illetéktelen és illetéktelenül fölöttébb felelőtlen kezeiből.” (17. o.) — írja. Alkotó emberként — mint minden igazi alkotó —, azért keresi a szerelmet, hogy megbirkózhasson a halállal, hogy az önmagában való szépség szerelméből képes legyen megszülni a valódi erényt, s ezzel szert tenni — a halhatatlanságra. Ebből a szempontból is fontos számára az a kérdés, hogy Thomas Mann művészetében vajon milyen szerepet játszhatott az író vonzódása a fiatal fiúk iránt. Thomas Mann naplójának következő bejegyzését: „Nagyon természetesen találom, hogy beleszeretek a fiamba” — Nádas ekképp kommentálja: „...Thomas Mann olyan kulturális összefüggések tudója, amelyekről az európai irodalom és az európai lélektudomány ezidáig mélyen hallgatott, és ugyanilyen mélyen fog hallgatni az elkövetkezendő időkben is. Mert a fiúk apa-szerelmének tényét és napi gyakorlatát egyenesen szükségesnek és kívánatosnak kell tartani egy férfiúi istenségek tekintélyére és teljesítményére alapozott kultúrában, ám ugyanennek a szerelemnek a másik ábrázatáról, az apák fiúszerelméről, éppen az apák tekintélyének védelmében, mélységesen hallgatni kell. Ezen a ponton van aláaknázva ez a kultúra.”

Látható: sok más alkotóval szemben Nádas fogalmilag is igyekszik megragadni művészetének archaikus mozgatórugóit. Az *Esszék* erre irányuló, számomra rendkívül izgalmas kísérlet, ami csak a modernitás nagy tradícióinak keretébe ágyazva értelmezhető. De persze, mint minden kísérlet, csak hozzávetőleges, megközelítő lehet. Az *esszé* — tudjuk — ennek a műfaja.

Nem csekély bátorság kell manapság ehhez a beszédmódhoz. Mert a szó, a beszéd mint *értékhordozó*, mint a *méltányos, körültekintő* érintkezés eszköze régen tapasztalt inflálódáson esett keresztül Magyarországon az elmúlt években. Az érintkezés manapság dívó módja a cinikus, leleplező gúny: a nyíltan és büszkén vállalt sorozatos önellentmondás, a másik értéktelenségének, nyomorúságának diadalmas lobogtatása. Végző soron annak folytonos bizonygatása, hogy a beszéd nem lehet értékhordozó, csakis a tények ilyenek. A félreértett poszt-modern, a hányveti beszéd üli torát.

II. Néhány hónapja vagyok Magyarországon, előtte csaknem egy évtizedig Angliában éltem. Visszatérésem után nagyon hamar hiányozni kezdett az angol minőségi napilapok üdítő beszédmódja. A méltányos, árnyalt, ám mégis érthető, hátsó

gondolat, mélyítés nélküli, alapos elemzések. Amelyek mind abból a hallgatólagos előfeltevésekből indulnak ki, hogy a szavaknak van viszonylag jól körülírható, azonosítható jelentésük. Hogy a pontos szóhasználat felelősségteljes dolog, és hogy az olvasónak érdemes az értelem kiderítésén fáradoznia: a beszéd nem a beszéd értelmetlenségéről szól.

Nádas olvasva is úgy éreztem magam, mintha valamelyik angol kisvárosban sétálnék kora délutáni, őszi napsütésben, orromban a frissen nyírott nedves fű illatával, többszázéves pubok, fakeszes polgárházak, kikövezett piacterek, gondozott virágágyások és felszabadultan nyüzsgő járókelők meghitt biztonságában. Az aprólékosan kidolgozott kilincsek, fogantyúk, ablakkeretek társaságában az ember beszívja a garantált minőség friss zsemleszagát, letelepszik egy padra és ilyesmit olvas: „...a mélabú nem állapot, hanem tevékenység: a szellem munkája a lélekben, vagy a lélek munkája a szellemben. (...) Az érzés képet alkot, a tudás fogalmat alkot. A mélabús ember tevékenysége pedig arra irányul, hogy érzéseinek képeit és tudásának fogalmait egymásra vonatkoztassa, egymással vagy egymásból magyarázza. Erre irányuló tevékenységével alakítja ki azt a holt teret, amely a tudás újréről való tudás, és ilyen értelemben fölöttébb mozgalmatlan tér. Ebben a térben az érzés nélküli tudás alanyát szellemnek, a tudás nélküli érzés alanyát pedig léleknek szoktuk nevezni.” (104) Majd kissé lejjebb: „...Finoman módosítanunk kell azt a közszájon forgó felfogást, miszerint a halál és a nem létezés éppen úgy azonos dolgok lennének, mint a születés és a létezés. Inkább úgy van, hogy a születés és a halál a létezés dimenziójához, a szellem és a lélek pedig a nem létezés dimenziójához tartozó oldalak.” (107) Nádas esszéi folyamatosan a nem létezés dimenzióiba nyúlnak bele, azt kutatják, ami kutathatatlan, azt akarják kimondani, ami kimondhatatlan. Szövegeinek bensőségessége részben abból származik, amilyen közvetlen otthonossággal mozog az alapvető emberi erők, a szellem, a lélek, az érzés és a tudás birodalmában, a létezés és a nem létezés között. De ezeknek az erőknek a megközelítéséhez tiszta, nyugodt viszonyok kellenek. „Azt a felületet... mely egyik oldaláról felejtés, a másik oldaláról emlékezés, egyik oldalról tapasztalat, másik oldalról áldozat, amelyet azonban se a születés és a halál, se a lélek és a szellem felületével nem azonosíthatunk, tehát sem azt nem mondhatjuk, hogy a létezés, sem azt nem mondhatjuk, hogy a nem létezés dimenziójába tartozik, holott mindkettővel szoros kapcsolatban áll, az antik gondolkodás mítosznak, az újkori gondolkodás kultúrájának szokta nevezni.” (113)

Nádas úgy beszél, mint aki magától értetődően ennek a kultúrájának a része a „poiészisnek”, az alkotóerőnek köszönhetően, ami a nem létezőnek létezőbe való átmenetét eredményezi. Úgy beszél, mint aki tudja: a szavak közmegegyezéssel jelentése a működő kultúra előfeltétele. S ez a működés vált szinte lehetetlenné Magyarországon a kádárizmus évtizedeiben: „Ha a szavak valamely különös szerencse folytán elveszítették volna az eredeti jelentésüket, akkor új jelentéshez jutottak volna, ami viszont nem volt elképzelhető az egyéni tudás közössé tétele, egy új közmegegyezés nélkül. Ezért aztán nyelvüknek szinte minden szava hol az egyéni tudásuk, hol a közös nem tudásuk szerint jelentett valami mást, mint amit jelentett, s hol a beszélő helyzete, hol a szó eredeti értelméhez viszonyított új értelme szerint kellett keresniük az egyes szavak jelentését... A magyar nyelven

gondolkodóknak... azt a lehetetlennek tetsző történelmi feladatot kellett megoldaniuk, hogy se a semmiről gondolkodva ne jusson eszükbe valami, se a valamiről gondolkodva ne jusson eszükbe semmi olyasmi, ami valamihez vezethetné gondolkodásukat. (...) Amennyiben az egymással való közlekedésüknek az lett az alapszabálya, hogy ne tegyék közössé az egyéni tudásukat, hiszen kizárólag e hallgatólagosan kötött egyezményhez való rögeszmés ragaszkodásukkal őrizhették meg nemzeti közösségüket, akkor ebből az egyénekre nézve annak kellett következnie, hogy minden magyar azt feltételezte, miszerint a másik is jól tudja, amit ő tud, bár sem egyiküknek, sem másikuknak nem áll módjában se azt meghatározni, hogy mit tudnak, se azt, hogy mit nem tudnak. Mivel azonban állandó, kölcsönös és a szavak jelentését jelentésük megkerülésével kereső feltételezésekre vannak utalva, közösen végül is csak azt tudhatják, hogy valamennyien olyan dolgok feltételezésére vannak utalva, amelyekről egyénenként sem tudnak, illetve egyénenként sem tudhatják, hogy közösen mit nem tudnak." (118-120).

A szovjet birodalom összeomlása utáni években az egyik legmeggrázóbb társadalmi tapasztalat mintha éppen az lett volna Magyarországon, hogy drasztikusan kiderült: a *másik* magyar többnyire egyáltalán nem azt tudja, amit az egyik, hogy a legminimálisabb közmegegyezés sincs arról: mi is történt Magyarországon a XX. században. Kérdés: közössé tehető-e még egyáltalán az erre a történelmi korszakra vonatkozó egyéni tudás? Egyebek között nem abban állt-e a kádári kultúrpolitika nem lebecsülendő negatív teljesítménye, hogy nem engedte öntudatra jutni, artikulálódni, közkinccsé válni az egyéni tudást? Miközben mesterségesen táplálta az ideológikus, szocialista öntudat „köztudatát”. Nádas elemzéseiben az az üdítően otthonos a számomra, hogy nemcsak hogy semmiféle nosztalgia nem lengi be őket a kádárista Magyarország iránt, hanem nyilvánvaló kultúrkritika fogalmazódik meg bennük, egy öntudatát veszített kor kritikája. De nem méltányosság nélkül: „Az ellenállás kis gócaiban ki lehetett ugyan fordítani ennek az állapotnak a logikáját, s azt mondani, hogy a praktikus kis kedvezmények helyett az ésszerűtlen morális minimumot kell választanom, de a magyar demokratikus ellenzéknek, a Charta 77-nek, vagy a Szolidaritásnak is tudomásul kellett vennie, hogy ezt milyen keretek között teheti meg. (...) van néhány olyan dolog, amelyekről gondolkodó és érző embereknek nem illik megfeledkezniök. Mindenek előtt arról, hogy az ember fizikailag és lelkileg, egzisztenciálisan és morálisan felettebb törekeny lény. És ezek a törekeny lények egy olyan szisztémában éltek, amely az örökkévalóságra rendezkedett be. A nagy nyugati demokráciák pedig, ha nem is fogadták el, de három évtizeden át mindenképpen akceptálták ennek az örökkévalóságra berendezkedett szisztémának a világpolitikai súlyát, s ezzel a semmiképpen nem nehezményezhető gesztusukkal egyenesen reménytelenné tették azoknak a keveseknek az életét, akik nem akarták elfogadni egy ilyen társadalmi berendezkedésnek sem az örökkévalóságról szőtt ábrándjait, sem a realitását, mert az emberi élet szempontjából kellett irreálisnak nevezniök. (...) Az elfogadás morálisan nem volt indokolható, ha pedig az ember komolyan vette a saját reformizmusát, akkor már a második lépésnél eljutott azokhoz a keretekhez, amelyeket szét kellett volna robbantania, tehát józan ésszel forradalmárnak és nem reformistának kellett volna lennie. (...) Nagyon szuverén lénynek kellett lenni, hogy valaki se az elfogadás, se

a reformizmus zsákutcájába ne menjen bele, és ne is örüljön meg, ne legyen öngyilkos, vagy ne igya halálba magát." (169-170).

Megnyugtató, hogy Nádas szóba hozza az „ésszerűtlen morális minimum” vállalásának lehetőségét. Elynomó rendszerekben ez a lehetőség létfontosságú „az erkölcsi világrend” fenntartása szempontjából, s éppen ezért szerintem nem feltétlenül vált reménytelenné a Nádas által említett kevesek élete. 1983 őszén például, amikor az aczéli kultúrpolitika megfojtotta a túlságosan függetlenné vált *Mozgó Világot*, és tiltakozásul a Fiatal Írók József Attila köre a teljesen átalakított, „kincstáriásított” folyóirat bojkottját határozta el, maga ez az elhatározás az „ésszerűtlen morális minimum vállalása” volt, s mint ilyen, éppenséggel reménykeltő, értékrementő aktus sokunk számára.

Nádas a szélesebb összefüggések megmutatásában is következetes: „Egy jól működő titkosszolgálat főnökének a szemében akkor érkezik el az igazság órája, amikor önmagukat erkölcsileg integráns lényeknek tekintő emberekről bizonyíthatja be, hogy valójában gyenge, gyáva, önző, mohó, élvhajhász, elvetemedett férgek, s ezt a titokban elvégzett bizonyítási procedúrát velem fizetteti meg. Velem, aki szintén erkölcsileg integráns lénynek tekintem magam. Ezeknek az embereknek akkor erősödik meg igazán a tudásuk, amikor az én fülemben halkan üt a sötétség órája. (...) ...azt is tudják, hogy vannak egyszerűen destruktív alakok. Ezeket vagy ártalmatlanná kell tenniük, vagy nem szabad tudomást venni róluk. Megint Szász Bélára vagy **Eörsi Istvánra** kell gondolnom. De gondolhatnék Heinrich Böllre is. Amikor Szász Béla megkapja az első obligát pofonját, akkor ösztönösen, anélkül, hogy bármilyen józan számítás szerint mérlegelné az erőviszonyokat, ő is ad egy jókora pofont annak, akitől kapta. **Eörsi István** pedig vigyorgni kezd. Ama sötét és konstans tudás szerint ilyen nincs. S ha nincs, akkor nem is szabad lennie. Híradásaikból tudjuk, hogy történhetik így is, sejtéseink lehetnek arról is, hogy rajtuk kívül még mások is adtak ilyen reflexeket, legfeljebb megakadályozták őket abban, hogy erről hírt adhassanak. De ez is benne van a nagy számításban. Mert a halottak és a híradások ébren tartják ugyan az erkölcsi érzékünket, szembeszegülnek azzal az állítással, miszerint minden ember brutális szörnyeteg lenne, ám se a híradások, se a halottak emléke nem ad biztosítékot a saját viselkedésünk erkölcsösségére.” (158-160)

Otthonosságomat a Nádas-esszék szövegében végképp elmélyítették a Szász Bélára, Heinrich Böllre, Katharina Blumra történő utalások. Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című megrendítő és ugyanakkor felemelő könyvére nemigen szoktak hivatkozni Magyarországon, tragikus erejű, hiteles cáfolata ugyanis annak a közkeletű vélekedésnek, hogy a sztálini rendszerben nem lehetett ellenállni, hogy ez a terror „felfüggesztette” az erkölcsi világrend érvényét. Szász Béla az elszenvedett rettenetes kínzások dacára sem volt hajlandó hamis tanúvallomást tenni a Rajk-perben, megmaradt egynek, igaz embernek. Nádas annak idején a *Helyszínelés* című elbeszélésében Szász Béla kínvallatásainak egyik színhelyét rekonstruálta, ebből is úgy tűnik: igen fontos lehet számára ennek az igaz embernek a létezése, hitelessége. Aminthogy az az én számomra is. Ezért kerestem meg Szász Bélát, s készítettem vele hosszú interjút, amikor 1985-ben először Angliába mentem, s ezért tartom féltve őrzött kincseim között számon megtisztelő barátságát.

Nádas tudja: a szavak jelentésének hitelét, a beszédmód értékét ezeknek az embereknek a magatartása garantálja. Hogy ne lehessen összemosni a határt bűnös és áldozat között. Mert csak ilyen alapon jöhet létre a közmegegyezés ésszerű minimuma. Különben árpádsávos fasiszta suhancok randalíroznak október 23-án a Petőfi szobornál és egy Farkas Vladimir nevű magyar polgár, az egykori ÁVH retteggett kínvallató tisztje követeli a tisztakezűséget a Nyilvánosság Klub 1996. januári ülésén, ahol az ügynöktörvény várható módosításáról rendeztek nyilvános vitát.

De a közmegegyezéshez közvetítők szükségeltetnek. Olyanok, akik képesek a *másik* magyar tapasztalásának, tudásának méltányos, jóindulatú megértésére. Mert, ahogy Nádas írja: „Közvetítő nélküli világban nem csak élni nem lehet, de normális mondatokat sem lehet leírni.” (29) És türelmes, higgadt, tiszta és határozott beszédmód szükségeltetik. Megpróbálni úgy írni, „ahogyan van” (21). Megpróbálni újra és újra nekifutva megközelíteni, hogy „hogyan van az, ami volt?” (21) Keresni az ideális irodalmi mondatot, hogy elérjünk a „tökéletes, szemtől szembe való látás fokozatára”. (Platón, 998) Hogy megtörténjék a földi csoda: „A szerelem: szülés a szépségben, test és lélek szerint.” (Platón, 993).

Nádas Péter tiszteletreméltó erőfeszítéssel és szokatlan írói tudatossággal keresi a közvetítéseket, hogy mondatai jelentésesen, a szépség szerelméből születhesenek meg. *(Jelenkor)*

OROSZ ISTVÁN

Főszerkesztő és felelős kiadó: ACZÉL GÉZA

Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége

Tipográfia: Kass János

Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége. Nyomás: Piremon Nyomda, Debrecen

Felelős vezető: dr. Gere Kálmán

Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 26/A. I. em. Telefon: 412-626 — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt., árusításban a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok, valamint a Budapesti Hírlapkereskedelmi Rt. — Előfizethető a hírlapkézbesítőknél és a Hírlapelőfizetési Irodában (Budapest, XIII. Lehel u. 10/a., levélcím: HELÍR, Budapest 1900), ezenkívül Budapesten a Magyar Posta Rt. Hírlapüzletági Igazgatósága kerületi ügyfélszolgálati irodáin, vidéken a postahivatalokban. — Évi előfizetés 720 Ft, félévi 360 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az Alföld irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.